

**ОСОБЛИВОСТІ ВЕРБАЛЬНОЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ДОМЕНУ
МОВЛЕННЕВОЇ НЕВЕРБАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ ЛЮДИНИ
У СУЧАСНОМУ НІМЕЦЬКОМУ ХУДОЖНЬОМУ ТЮРЕМНОМУ ДИСКУРСІ**

**PECULIARITIES OF THE VERBAL REPRESENTATION
OF THE DOMAIN OF PERSON'S CONVERSATIONAL NONVERBAL BEHAVIOR
IN MODERN GERMAN LITERARY PRISON DISCOURSE**

Томнюк Л.М.,

orcid.org/0000-0002-7971-780X

кандидат філологічних наук,

*асистент кафедри германського, загального і порівняльного мовознавства
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича*

Наукова розвідка присвячена дослідженню домену невербальної поведінки людини у сучасному німецькому художньому тюремному дискурсі й аналізу особливостей вербальної репрезентації його складників у діалогічному мовленні художніх персонажів. Визначається місце невербаліки у спілкуванні між злочинцями і здійснюється аналіз дискурсивного потенціалу основних груп невербальних компонентів у домені невербальної комунікації (проксемики, просодики, кінесики, такесики і мовчання) і виокремлюється ореол мовних номінацій, що експлікують невербальну поведінку злочинця у художньому творі. Здійснюється ранжування вербальних засобів, які експлікують мовленнєву невербальну поведінку людини за кількісним показником, і окреслюється значення кожної групи невербальних компонентів під час суб'єкт-суб'єктної взаємодії між злочинцями у творах сучасної німецькомовної художньої літератури. Встановлено, що для вербалізації кінесичних компонентів у сучасному німецькому художньому тюремному дискурсі використовуються монолексичні та полілексемні номінації, фразеологічні одиниці із соматичним компонентом і поширені словосполучення. Засобами експлікації просодичних компонентів визначені дієслова і прислівники, вербальні і номінальні словосполучення, рідше трапляються іменники і прикметники. Серед засобів вербальної репрезентації такесичного елемента домінують полілексемні номінації – поширені і непоширені словосполучення, рідше монолексемні – іменники, дієслова і прислівники. Найрідше у сучасному німецькому художньому тюремному дискурсі трапляються проксемичні компоненти, що виражаються переважно полілексемними номінаціями. Особливе значення у спілкуванні в'язнів відводиться мовчанню, яке часто носить провокаційний характер з чітко вираженою агресією, що може призвести до конфлікту між комунікантами. Мовчання та пауза експлікуються в художньому тексті як вербальними елементами, так і мовними знаками.

Ключові слова: дискурс, кінесика, проксемика, просодика, такесика, силентціальний компонент.

Scientific research is devoted to the investigation of the domain of person's nonverbal behavior in modern German literary prison discourse and analysis of its verbal representation components in dialogical speech of characters. The article considers the role of nonverbals in communication between criminals, analyzes the discourse potential of the main groups of nonverbal components in nonverbal communication domain (proxemics, prosody, kinesics, haptics and silence), and distinguishes language nominations, which explicate criminal's nonverbal behavior in literary work. The article deals with the arrangement of verbal means, which explicate person's conversational nonverbal behavior according to the quantitative index. The significance of each group of nonverbal components is determined during subject-to-subject interaction (communicative act) between criminals in modern German literary works. It has been established that monolexic and polylexic nominations, phraseological units with a somatic component, and common phrases are used to verbalize kinetic components in modern German literary prison discourse. The means of explication of the prosodic components are determined by verbs and adverbs, verbal and nominal phrases, less common are nouns and adjectives. Among the means of verbal representation of the tacetic element is dominated by polylexic nominations – widespread and non-common phrases, rarely monolexic nominations – nouns, verbs and adverbs. Most often, in modern German literary prison discourse, proxemic components are expressed – mainly by polylexic nominations. Of particular importance in the communication of prisoners is the silence, which is often provocative in nature with a clear aggression that can lead to conflict between the communicators. Silence and pause are explicated in literary text by both verbal elements and linguistic signs.

Key words: discourse, kinesics, proxemics, prosody, haptics, silence.

Постановка наукової проблеми та її значення. Обмін інформацією, яку учасники комунікативного процесу почергово закодують і декодують за допомогою вербальних і невербальних засобів, експлікує сутність міжособистісного спілкування, успішність чи невдача якого детермінується значною мірою їх правильним дозуванням. Спрямування сучасних лінгвістич-

них студій на дослідження комунікації як виду розумово-мовленнєвої інтеракції, що забезпечується злагодженою взаємодією її вербальних, невербальних і паралінгвістичних складників, продиктоване прагненнями зарубіжних і вітчизняних науковців зосередитись на природі мовлення у площині вербального і невербального, інтралінгвістичного і екстралінгвістичного, дискурсивного

і когнітивного вимірів. Незважаючи на те, що за рівнем інформативності невербальні засоби домінують над вербальними – 55–60% людського спілкування має невербальний характер [3, с. 55], об'єктом наукових розвідок вони стають значно рідше. Проте останніми роками простежується інтенсифікація досліджень у руслі всебічного вивчення невербаліки крізь призму психології, соціології, лінгвістики і дискурс-аналізу, оскільки вербальні знаки лише у суголоссі з невербальними є гарантом «адекватного взаєморозуміння між учасниками комунікації» [1, с. 105].

Результати попередніх досліджень особливостей функціонування вербальних компонентів у художньому діалогічному мовленні в'язнів вказують на те, що у німецькомовному тюремному дискурсі (під яким розуміємо мисленнєво-мовленнєву діяльність представників німецькомовної етноспільноти, які порушили закон, скоївши протиправне винне суспільно небезпечне діяння, чия вина була доведена під час розгляду судової справи, на підставі чого їм судом був винесений обвинувальний вирок і призначене покарання у вигляді позбавлення волі) невербальні засоби вираження мають особливий статус, оскільки мова в'язнів постає своєрідною системою таємних кодів, що були створені носіями в'язничної субкультури, розвиваються, удосконалюються ними і функціонують лише в стінах в'язниці, де кожний комунікативний акт є професійною грою співрозмовників, мовою тіла з мінімізацією залучення вербальної поведінки.

Актуальність дослідження визначається загальною спрямованістю інтересу лінгвістів на вивчення комунікації як особливої форми суб'єкт-суб'єктної інтеракції через аналіз матриці доменів вербальної і невербальної поведінки людини у процесі її розумово-мовленнєвої діяльності, а також відсутністю ґрунтовних досліджень, присвячених вербальній репрезентації невербальних знаків, що слугують своєрідним ключем від дверей, які ведуть до внутрішнього світу мовця загалом та німецькомовного художнього тюремного дискурсу зокрема. Дослідження особливостей невербальної взаємодії між злочинцями уможливило усвідомлення особливостей їхнього мислення, світогляду та психічного стану, оскільки кожний невербальний знак у спілкуванні є інстинктивним вираженням імпульсів підсвідомості мовця за допомогою мови тіла, що репрезентує його справжнє ставлення до дійсності, співрозмовника, теми і умов, у яких здійснюється комунікативний акт.

Матеріалом дослідження слугують вербальні номінації на позначення мовленнєвої невербаль-

ної людської поведінки в контексті тюремного дискурсу, що були відібрані методом суцільної вибірки із 400 творів сучасної німецькомовної художньої літератури часового періоду 2003–2017 рр.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Явище і функції мовленнєвої невербальної поведінки, особливості взаємодії вербальних і невербальних складників комунікації, специфіка вербалізації невербальних елементів у тексті і труднощі адекватного декодування мовцями невербальної поведінки у художньому діалогічному мовленні відображені у лінгвістичних працях зарубіжних і українських лінгвістів, зокрема в роботах М. Крічлі, Ч. Моріса, S. Mühlisch, А. Піза, W. Zysk, В.А. Лабунської, О.М. Мартинової, М.М. Махнія, Л.В. Солощук, О.Ф. Хміляра, А.В. Шелякіної та ін. З одного боку, з огляду на полікодовість кожної комунікації [8, с. 234] невербаліка полегшує процес декодування і сприйняття вербального повідомлення, з іншого – осмислення і правильне трактування невербально вираженої інформації є одним із найскладніших завдань для комунікантів і вимагає від них докладання неабияких когнітивних зусиль, дискурсивного мислення і наявності в них знань про дискурсивне оточення, оскільки невербальні компоненти «становлять особливу категорію для кожної людини і входять до ядра свідомості, стаючи її символами» [6, с. 216].

Своєю невербальною поведінкою комунікант може розпочати, перервати, завершити комунікативний акт чи передати слово співрозмовнику, поряд з цим невербаліка не лише сигналізує про морально-психологічний стан комунікантів, а й вказує на статусно-рольові відносини між ними, що у в'язничній субкультурі має особливе значення.

Об'єктом дослідження особливостей і специфіки невербального спілкування між злочинцями в художньому дискурсі обираємо авторські дескрипції невербальних складників, які супроводжують художні діалоги, у яких безпосередньо відтворюється комунікація персонажів, що проживають своє життя у фікціональному авторському світі, оскільки слідом за В.А. Кухаренко вважаємо, що художній діалог є «моделлю усного розмовного мовлення» [4, с. 157], а у творах художньої літератури відображається не авторська реальність, а розумово-мовленнєва діяльність, що вбирає в себе особливості національної мовної культури, представником якої є автор [7, с. 18].

Спираючись на представлену в монографії Т.О. Анохіної матрицю доменів людської поведінки [2, с. 15], вважаємо, що домен мовленнєвої невербальної поведінки включає кінесіку (жести,

міміку, пози, ходу, погляд), просодіку (темп мови, модуляцію висоти, тембру і тональності голосу, ритму, інтонації, дикції), мовчання, проксеміку (дистанцію, простір комунікації, його структуру і функції) і такесіку (динамічні дотики: поплескування, рукостискання, поцілунок) [5, с. 183].

Вибір лексичних засобів опису мовленнєвої невербальної поведінки людини об'єктивується комунікативною ситуацією, в якій вона стає об'єктом інтерпретації не сама собою, а «як показник прихованих для безпосереднього спостереження індивідуально-психологічних і соціально-психологічних характеристик особистості» [9, с. 58].

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз ілюстративного корпусу номінативних і комунікативних одиниць, які слугують засобами експлікації невербальної поведінки персонажів у художньому злочинному дискурсі, показує, що їх лексичний каркас представлений групами ключових однослівних, багатослівних, різночастини-мовних номінативних і (рідше) комунікативних одиниць, що формуємо за характером невербальних компонентів у домені мовленнєвої невербальної поведінки (кінесичного, просодичного, проксемічного, такесичного і силенціального). За кількісним показником провідне місце у невербальному спілкуванні між злочинцями посідають кінесичні (52,2% від суцільної вибірки прикладів, з них міміка – 23%, жести – 29,2%) і просодичні компоненти (26,4%), значно рідше простежується використання такесичного (8,5%), силенціального (7,2%) і проксемічного елементів (5,7%).

Для вербалізації **кінесичного компонента** діалогічного художнього мовлення персонажів-злочинців використовуються **іменники**: *Blick, Augen, Hände, Bewegung, Arm, Gesicht, Körper, Wimper, Brust, Verneigung, Kopf, Fuß, Gesichtsausdruck, Finger, Ruck, Hals, Lippen, Grinsen, Zähne, Miene, Zeigefinger, Geste, Gelächter, Beine, Bart* та ін.; **дієслова**: *zuwinken, sich zuwenden, sich umdrehen, sich schütteln, zusammenzucken, anstarren, lachen, sich zurücklenken, nicken, zittern, aufspringen, grinsen, abwinken, sich aufrichten, sich bücken, sich erheben, sich vorneigen* та ін.; **прикметники**: *bitterböse, zufrieden, grimmig, fragend, rot angelaufen, schallend, zweifelnd, angewidert, begehrllich, ärgerlich, gepresst, wegwerfend, rührend, heftig, angststarr, plötzlich, angestrengt* та ін.; **прислівники**: *achselzuckend, irritiert, ruckartig, schrill, erstaunt, schadenfroh, grausam, reflexartig, unwillkürlich, kurz, hilflos, hysterisch, höhnisch, streng, aufgeschreckt, entsetzt, verständnislos, keuchend, lachend, abwehrend, flehend, zustimmend, mühsam, dröhnend, zitternd, verächtlich* та ін.

Беручи до уваги той факт, що під час комунікації людина найчастіше вдається до застосування у своєму невербальному мовленні саме кінесичних компонентів, багато лексичних номінацій на позначення міміки і жестів внаслідок їх частого вживання закріпилися в мові і ввійшли до лексикографічних джерел переважно як фразеологічні одиниці із соматичним компонентом. У тюремному художньому дискурсі трапляються такі з них: *die Stirn runzeln, einen Blick werfen, die Augen schließen/öffnen, in die Augen sehen, das Gesicht in den Händen bergen, eine Bewegung machen, am ganzen Körper zittern, nicht aus den Augen lassen, den Arm heben, eine Kopfbewegung machen, sich nicht vom Fleck rühren, das Gesicht verziehen, den Kopf neigen, ohne mit der Wimper zu zucken, die Arme über der Brust verschränken, die Hände vors Gesicht schlagen, den Rücken zudrehen*. Також для номінації міміки і жестів досить часто використовуються поширені (часто прийменникові) словосполучення: *den rot angelaufenen Kopf mit beiden Händen festhalten, mit dem Zeigefinger deuten, sich an die Brust greifen, mit einem angewiderten Blick streifen, zu Boden starren, angeekelt vor ihm zurückweichen, direkt in die Augen sehen, den Kopf drehen und in eine andere Richtung sehen* та ін.

Невербальна поведінка людини іноді може детерминуватися її соціальним статусом, що в мові відображається у пареміях, традиціях і ритуалах. У художньому тюремному дискурсі знаходимо полілексемні номінації на позначення кінесичних компонентів, у яких простежуються елементи традицій перебігу судового засідання: *Utz stand auf, ging zum Richtertisch und legte die Hand auf das Kreuz, das der Richter ihm hinhielt. "Ich bin bereit. Ich schwöre bei allem, was mir heilig ist <...>"* [14, с. 183]; *Der Richter hob die Hand, um noch einmal die Aufmerksamkeit der Anwesenden zu fordern* [14, с. 193].

Засобами експлікації **просодичних компонентів** найчастіше є **дієслова**: *brüllen, sich empören, hallen, stöhnen, flüstern, befehlen, flehen, rufen, warnen, fauchen, unterbrechen, betonen, knurren, schreien, seufzen, aufschreien, murmeln, fauchen, befehlen, bestätigen, schnauzen, heulen, anmerken, höhnen, stammeln, einwerfen, zurechtweisen* та ін. і **прислівники**: *leise, zornig, verwirrt, erschüttert, scharf, drängend, ärgerlich, gleichmütig, nachdenklich, selbstgefällig, verächtlich, laut, perplex, triumphierend, aggressiv, beschwörend, traurig, störrisch, erregt, undeutlich, gereizt, zweifelnd, kühl* та ін.; значно рідше **іменники**: *Stimme, Geschrei, Laut, Schärfe* та ін. і **прикметники**: *scharf, stockend, schneidend, wackelig, wimmernd* та ін. Вербалізатори просо-

дичного компонента мовленнєвої невербальної поведінки трапляються і у формі **вербальних і номінальних словосполучень**: *bestimmt sagen, die Stimme senken/laut machen, mit Schärfe in der Stimme entgegen, aggressiv hinzusetzen, voller Haß sagen, leise hervorstoßen, mit scharfer/wackeliger/bemerkenswert fester/hallender Stimme, traurig klingen, schneidende/stockende Stimme, gereizt klingen, zwischen den zusammengebissenen Zähnen hervorstoßen, wild aufschreien, die Stille brechen.*

Під час дослідження засобів вербальної репрезентації **такесичного елемента** спостерігаємо домінування полілексемних номінацій, а саме **поширених і непоширених словосполучень**: *in die Haare greifen und brutal daran ziehen, an den Haaren rucken, an den Handschellen zerren, ins Gras hinunterdrücken, die Hände fesseln, dicht an sich heranziehen, schützend den Arm legen, grob am Arm packen und in die Höhe ziehen/zerren, eine Faust ins Gesicht schmettern, zwischen den Beinen packen, mit schmerzhaftem Griff, mit zwei derben Ohrfeigen von der Bank fegen, mit aller Kraft ins Gesicht schlagen* та ін. Дуже рідко трапляються монолексемні одиниці, що виражені **іменниками**: *Ohrfeige, Arm, Faust, Ruck, Griff, die Hände* та ін.; **дієсловами**: *schlagen, zerren, ziehen, packen, zurückreißen, rucken* та ін.; **прислівниками**: *derb, grob, brutal* та ін.

З огляду на те, що комунікативні акти між злочинцями розгортаються в художньому тюремному дискурсі переважно в залі судових засідань і місцях позбавлення волі, **проксемічні компоненти** у зіставленні з іншими невербальними компонентами трапляються досить рідко. Їх вербальне вираження відбувається переважно за допомогою **полілексемних номінацій**: *um einen Zentimeter zurückweichen, sich Auge in Auge gegenüber stehen, nah sein, sich noch näher heranwagen, sein Gesicht dicht an ihres bringen* та ін. і монолексемних, що виражені **дієсловами**: *gegenüber stehen, sich schmiegen, zurücktreten, zurückweichen* та ін.; **прислівниками**: *dicht, unsicher, nah, unwillig* та ін.; рідше **іменниками**: *Dunkelheit, Schatten, Schritt* та ін.

Мовчання у художньому діалогічному спілкуванні між злочинцями відводиться особлива роль. Мовлення злочинців часто носить провокативний характер з чітко вираженою погрозою, ворожістю і агресією, що веде до назрівання або загострення конфлікту між комунікантами, який може іноді перерости в сутичку із застосуванням фізичної сили: *“Lass die Knarre fallen, du Penner, oder ich puste dir dein Hirn raus”, hallte Chandus Stimme. “Einen Scheiß mach ich”, schrie Patrick zurück und hielt Jan die Pistole an den Kopf* [10, с. 127]; *“Er <...> “Neil machte einen Schritt*

auf sie zu, packte sie grob am Arm und zog sie in die Höhe”. Weiter. Raus. Auf den Hof.” <...> Er hielt ihr den Lauf der Pistole direkt ans Gesicht [10, с.155]; *“Du kannst nicht bis drei zählen, du gottverdammte Schlampe!”, schrie er* [13, с. 311]; *Michel <...> fegte Benedikt mit zwei derben Ohrfeigen von der Bank* [14, с. 250]. Саме **мовчання і пауза** як його невід’ємний елемент, маючи ситуативно-комунікативний характер, що зумовлюється ментальним і емоційним станом мовця, у художньому тюремному дискурсі доповнюють вербальні маркери і є засобами уникнення чи згладжування конфліктної ситуації: *“Ich nicht. Und jetzt halte einfach die Klappe. Ich habe keine Lust auf deine blöden Anzüglichkeiten”. Er grinste wieder, blieb aber zumindest still* [13, с. 112]; *“Komisch, es sind alle Türen abgeschlossen und<...>”, begann sie, dann sah sie, dass ihr Freund eine Waffe auf Stella und Sam richtete, und verstummte* [13, с. 152]; *“Verdammt, hör endlich auf, dumme Fragen zu stellen. Ich erkläre dir das später”. Terry wagte keine Widerrede und verschwand aus dem Zimmer* [12, с. 153]. Метазнак силенціального ефекту і мовчання сигналізують про темперамент, емоції і морально-психологічний стан мовця у момент мовлення і у текстах німецькомовного художнього тюремного дискурсу експлікуються не лише вербальними засобами – **дієсловами**: *sich zögern, verstummen, schweigen* та ін.; **прислівниками**: *tonlos, still, schweigend* та ін.; **іменниками**: *die Pause, das Schweigen* та ін.; **словосполученнями**: *keinen Ton herausbringen, eine Pause machen, nach einer Sekunde des Schweigens, mit keinem Wort eingehen, nach ein paar Augenblicken der Stille, keine Widerrede wagen, nichts sagen, wortlos zustimmen, für einen Moment schweigen* та ін.: *“<...> was hatte es mit dem Beton in Jossecks Hals auf sich?” Bergman zögerte erneut. Das Gespräch belastete ihn sichtbar. “Der Bauunternehmer stand auf Oralsex”* [10, с. 143]; *Er machte eine Pause <...> “Es gibt Hierarchien im Knast”* [11, с. 625], а й досить часто **силенціальним графічним знаком (три крапки)**: *Du kannst die beiden noch retten. “Es ist <...> es wären dann nicht zwei Morde, die du <...>”* [12, с. 632]; *“Du hast doch einen Steifen. Also treib ihn ihr rein. Darauf hast du lange genug gewartet”. “Ich weiß nicht <...> Ich kann nicht<...>”* [14, с. 137].

Комунікативні засоби номінації компонентів мовленнєвої невербальної поведінки у художньому тюремному дискурсі трапляються доволі рідко:

– силенціального компонента: *Die Stille herrscht.*

– кінесичного: *Seine Augen wurden schmal. Seine Augen wurden groß und starr. Das Gesicht blieb regungslos wie eine Maske.*

– просодичного: *Maries Stimme klang wie die einer Ertrinkenden. Die Stimme klang zweifelnd. Seine Stimme klang weinerlich. Die Stimme hallte.*

Висновки. Проведене дослідження особливостей вербалізації невербальних складників мовленнєвої поведінки злочинця у сучасному німецькому художньому тюремному дискурсі дає підстави стверджувати таке: 1) майже кожний комунікативний акт між злочинцями супроводжується невербальними компонентами, які доповнюють вербальне повідомлення і уможливають його зрозумілість і доступність для сприйняття, розкривають особливості психологічного стану і ментальності злочинця, об'єктивують специфіку такого спілкування; 2) у художньому творі злочинці найчастіше вдаються до використання у своєму невербальному мовленні кінесичних, а найрідше – проксемічних компонентів; 3) актуалізація домену мовленнєвої невербальної поведінки злочинця здійснюється за допомогою комплексу семан-

тично взаємозалежних і корелюючих номінацій, що належать до різних частин мови і виступають членами сталих і вільних, поширених і непоширених словосполучень, комунікативних одиниць (переважно простих речень); 4) особливе значення у художньому тюремному дискурсі має силенціальний невербальний компонент, який у тексті художнього твору експлікується не лише за допомогою вербальних номінацій, а й графічними знаками; 5) компоненти домену невербальної поведінки злочинця у художньому дискурсі є не лише засобом передачі інформації, а й засобом формування психічного змісту спілкування, ключем від особистісного світу комунікантів, джерелом збагачення мовлення морально-етичними складниками, що несе в собі інформацію про умови комунікації, соціальний статус її учасників, їх приналежність до певної групи чи субкультури.

Перспективним вважаємо дослідження особливостей інтеракції вербальних і невербальних складників комунікації у разі експлікації емоцій і почуттів у німецькомовному художньому тюремному дискурсі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Анохіна Т.О. Маркери комунікативного мовчання в англомовному художньому дискурсі. *Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка*. 2006. № 28. С. 105–107.
2. Анохіна Т.О. Семантизація категорії мовчання в англомовному художньому дискурсі : монографія. Вінниця : Нова книга, 2008. 160 с.
3. Гриценко Т.Б., Гриценко С.П., Іщенко Т.Д., Мельничук Т.Ф., Чуприк Н.В., Анохіна Л.П. Етика ділового спілкування : навчальний посібник. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 344 с.
4. Кухаренко В.А. Інтерпретація тексту : навчальний посібник. Вінниця : Нова Книга, 2004. 272 с.
5. Макарук Л.Л. Новітні лінгвістичні галузі дослідження невербальних усних та невербальних писемних засобів інтеракції. *Наукові записки Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя. Філологічні науки*. 2016. Кн. 1. С. 181–185.
6. Осовська І.М. Сучасний німецькомовний сімейний дискурс: ментальний і вербальний ресурс : монографія. Чернівці : РОДОВІД, 2013. 402 с.
7. Руднев В.П. Морфология реальности: исследование по «философии текста». Москва: Аграф, 2000. 432 с.
8. Солощук Л.В. Вербальні та невербальні аспекти дискурсивної взаємодії як відображення полікодової природи комунікативного процесу. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки*. 2013. № 19. С. 233–237.
9. Харченко Л.П. Особливості застосування невербальних засобів ділового спілкування: методологія й методи соціальної роботи. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2013. № 4. С. 58–65.
10. Hartung A. Bis alle Schuld beglichen. Luxembourg : Amazon Publishing Verlag, 2014. 152 S.
11. Link C. Am Ende des Schweigens. München : Blanvalet Verlag, 2003. 679 S.
12. Link C. Das andere Kind. München: Blanvalet Verlag, 2009. 796 S.
13. Link C. Die Betrogene. München : Blanvalet Verlag, 2015. 398 S.
14. Lorentz I. Die Wanderhure. München : Knaur Verlag, 2004. 1874 S.